

УДК 94(477)+94(470+57) «1917/1923»:321.1

КОЗАЦЬКІ СПІВТОВАРИСТВА УКРАЇНИ І РОСІЇ У ПОШУКАХ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ДЕРЖАВОТВОРЧИХ ПРОЦЕСАХ (1917 – 1923 рр.)

Бондаренко В.Г. (Запоріжжя)

Завдання статті складає аналіз проблеми національної ідентичності козацьких асоціацій України і Росії в 1917-1923 р. Автор прагне визначити загальні і специфічні риси в аутентифікації козаків і їхній вплив на процеси державного будівництва на Україні й у козацьких регіонах Росії. Досліджуються спроби формування політико-ідеологічних концепцій на початковій стадії козачої еміграції. Архівні матеріали, мемуари, періодична преса того часу склали джерельну основу статті.

Ключові слова: козацькі співтовариства, Україна, Росія, національна ідентичність, державотворчі процеси.

Кінець 80-х – початок 90-х рр. ХХ ст. характеризувався піднесенням національних рухів на теренах колишнього СРСР та процесом відродження козацтва. Неокозацькі організації виникли на теренах Російської Федерації, Казахстану, України та інших тоді ще союзних республік. Розпад СРСР та розбудова незалежних держав на його території призвели до поживлення цього руху. Незважаючи на його розмах та активність, основні питання його генезису, побутування та

розвитку до цього часу невирішені. Серед науковців, політиків, керівників та членів козацьких організацій ведеться запекла дискусія про сутність та місце козацтва в суспільстві та державі. Полеміка набула гострого політичного характеру, а певні політичні сили намагаються використати козацтво у власних інтересах. Проблемою самих козаків та старшин залишається незнання і нерозуміння історії козацьких спільнот. Намагання відродити в Україні порядки Гетьманщини

та Запорозької Січі XVI-XVIII ст., або як в Росії стан козацтва взірця 1913 р., не є продуктивними і неможливі у XXI ст. “Відродженці”, намагаючись відтворити “світле минуле”, не розуміють, що перервність козацької традиції в Україні, розкозачування в Росії, зміни в суспільстві та соціальній структурі зробили це неможливим. Важко навіть на сучасних землях Дону, Кубані і Тереку та інших визначити, хто є спадковий козак, а хто ні. Тому важливим стає вивчення історії козацьких спільнот у 1917 – 1923 рр. На Україні це був час появи і розгортання вільнокозацького руху та його участі в розбудові, захисті незалежної держави. У Росії – крахом старих порядків, появою нових козацьких державних утворень та Громадянською війною. Після поразки в боротьбі з більшовиками козацький рух ознаменувався появою нових політичних та ідеологічних концепцій серед козацької еміграції. Всі ці процеси фактично і обумовили сучасний стан козацьких співтовариств на теренах колишнього СРСР.

Державна політика по відношенню до козацтва в Україні і Росії є непослідовною, суперечливою, науково необґрунтованою. На наш погляд, політична історія козацтва у 1917 – 1923 рр., пошуки національної ідентичності та його участь у державному будівництві потребують подальшого дослідження. До того ж, важливим є визначення особливостей та спільних рис цих процесів серед козацьких співтовариств Євразії.

У російській історіографії історія політичних відносин Російської держави та козацтва, його сутності та генезису була в центрі уваги багатьох дослідників. Але не було проведено комплексних досліджень, а ті що існували обмежувались вузькими хронологічними рамками, або розглядом історії козацтва в загальноросійському та міжнародному контекстах. Тому багато досліджень є заідеологізованими і не об’єктивними. Серед них, праці дореволюційних, радянських та багатьох сучасних російських науковців. Історики російської державності С. Соловйов, В. Ключевський, С. Платонов убачали в козацтві ворогів та конкурентів політичних і управлінських інститутів Московської держави та Російської імперії. С. Соловйов характеризував козацтво як силу яка “часом була небезпечніше самих кочових орд” [43, с.61-62]. Він вихваляв цивілізаторську роль держави по відношенню до козацтва, протиставляв прогресивну місію Петра I та заклик К. Булавіна: “Хто хоче погуляти, солодко поїсти та попоти, – приїздить до нас”. Історики державної школи вбачали завданням держави приборкування степової стихії [44, с.113-114; 45; 23, с.60].

Дореволюційні історики, які походили з козацьких теренів, зібрали значний фактичний матеріал. Вони намагалися довести лояльність донських козаків до російського уряду навіть під час повстань [37; 42; 7; 19]. Значний внесок у

дослідження відносин козацтва та Російської держави внесли козацькі історики самостійницького напрямку. Працюючи на еміграції, вони звернули значну увагу на походження козацького стану, колоніальну політику царату по відношенню до російського козацтва, боротьбу козацтва проти гноблення. Висновком цих робіт була ідея козацтва, як окремої нації та створення незалежної козацької держави “Казакії”. “Вільнокозацькі” історики не завжди були об’єктивні. Це пояснювалось відірваністю від джерельної бази та їх заідеологізованістю [10, с.63]. Не менш ідеологізованими були і праці радянських істориків, присвячені Донському, Кубанському, Терському та іншим козацьким військам Росії. Головну увагу вони приділяли участі козаків в антифеодальних повстаннях та селянських війнах, революції та Громадянській війні. Радянські дослідники аналізували соціальні процеси та класову боротьбу в середовищі козацтва [36; 22; 11; 13].

Багато дослідників створювали об’єктивні та незаангажовані дослідження. Але, на жаль, вони обмежувались вузькими хронологічними рамками, аналізуючи політичні відносини козацтва та держави [46]. На думку російського дослідника С. Маркедонова, першими спробами комплексного вивчення політичних відносин козацтва та Російської держави на різних етапах історії були твори історика-емігранта С. Сватікова [32; 41]. Після 1991 р. з’явилась значна кількість робіт присвячених подіям 1917-1923 рр. в козацьких регіонах Євразії та участі в них козацьких спільнот. Серед найбільш ґрунтовних досліджень необхідно зазначити праці Л. Футорянського, М. Бугая, І. Куценка, В. Трута [51; 9; 26; 49]. Цікавими щодо проблем ідентичності та державного будівництва в козацьких співтовариствах означеного періоду були розвідки С. Маркедонова та О. Кондрашенко [31; 24]. Отже, у російській історіографії проблема пошуків національної ідентичності та державного будівництва в козацьких спільнотах протягом 1917-1923 рр. залишається недостатньо дослідженою. Відсутні комплексні розвідки, які охоплювали б усі козацькі регіони та подавали б узагальнення цих процесів на відповідному теоретико-методологічному рівні. До того ж, проблема визнання козацтва окремим етносом накладає на дослідження певний політичний відбиток, бо російському істеблшменту не вигідне таке визнання. Чиновники та політики вважають це загрозою територіальній єдності Російської Федерації.

Неокозацький рух в Україні 1917-1923 рр., який одержав назву вільнокозацького, почав студіюватися одразу ж після завершення національно-визвольних змагань. Першими його дослідниками були безпосередні учасники Української революції та війн за незалежність. Серед них – роботи Р. Бориса, О. Бантиш-Каменського та А. Жука, які не були позбавлені певної політичної

заангажованості та відірваності від джерельної бази [6; 1; 20]. Радянські історики, хоча і подавали певний фактичний матеріал, але залишались у полоні ідеологічних настанов. Вони характеризували вільнокозацький рух, як “куркульсько-націоналістичний” та як “пародію” на славне запорозьке козацтво” [47]. Деякі історики УРСР все ж таки визнавали значний вплив цього руху на селян, робітників, інтелігенцію [17; 15]. Зарубіжна українська історіографія не створила комплексних робіт, присвячених Вільному козацтву. Статті, які з’являлися у різноманітних періодичних виданнях, подавали значний фактичний матеріал, але страждали також заідеологізованістю та униканням певних історичних сюжетів. Найбільш цінними є розвідки керівників і учасників Українського Вільного козацтва (УВК) І. Цапка, Ю. Тамарського, А. Кущинського [52; 48; 27].

Після набуття незалежності Україною інтерес дослідників до вільнокозацького руху збільшується. В. Голубко, П. Захарченко, Г. Папакін приділили значну увагу дослідженням Вільного козацтва періоду Української Центральної ради та Гетьманату [16; 21; 34]. На початку ХХІ ст. створюються перші комплексні дослідження з різних аспектів проблеми вільнокозацького руху 1917-1918 рр. [30; 5]. Роботи Т. Осташко були присвячені початкам вільнокозацької еміграції та ідеологічним позиціям цього руху в 1919-1922 рр. [33]. Недивлячись на досягнення української історіографії, необхідно зазначити, що недостатня увага була приділена вільнокозацькому руху 1919-1923 рр. в Україні, місцю та ролі неокозацького руху в подіях Української революції та війн за незалежність. Відсутні розвідки компаративістського характеру щодо українського та російського козацтва цього періоду.

Завданнями статті є проаналізувати проблему пошуків національної ідентичності у козацьких спільнотах України і Росії у 1917-1923 рр., визначити спільні та особливі риси в ідентифікації козаків та їхній вплив на процеси державного будівництва в Україні та козацьких регіонах Росії. Дослідити спроби утворення ідеолого-політичних концепцій на початковому етапі козацької еміграції. Джерельною базою статті стали архівні матеріали, мемуари, періодична преса тих часів.

Революційні події 1917 р. козацькі співтовариства України і Росії зустріли в різних умовах. Українське Вільне козацтво, яке виникло у квітні 1917 р. за своєю типологією було неокозацьким рухом. Дійсно, починаючи з середини 60-х рр. ХІХ ст. збройних українських козацьких формувань на території сучасної України не існувало. Кубанське козацтво фактично було штучним утворенням і поділялось на лінійців та чорноморців. Український рух на Кубані був слабким і політично неоформленим, тому переважаючи більшість кубанських козаків залишалась в

рамках імперської лояльності [4]. З іншого боку, у науково-популярній, публіцистичній літературі існує хибна думка про знищення козацтва у 1764 і 1775 рр. Козацькі формування продовжували існувати на території України до 60-х рр. ХІХ ст.. На Півдні України це Бузьке козацьке військо (1785-1817 рр.), Азовське козацьке військо (1828-1865 рр.), Дунайське козацьке військо (1828-1865 рр.). На землях колишньої Гетьманщини козацькі формування були відроджені під час Вітчизняної війни 1812 р. та закордонних походів російського війська. Спроби відродження козацтва на Правобережній Україні російський уряд здійснював під час польських повстань 1830-1831 рр. і 1863 рр. Українські козаки не тільки брали активну участь у війнах Російської імперії, але і зберігали станові привілеї [25; 29]. Таким чином, в Україні все ж таки козацька традиція не перервалася на довгий час.

Неокозацькому руху в 1917-1923 рр. сприяло також збереження козацького ідеалу серед широких верств населення. Найбільш близькою історичною традицією була козаччина. Для багатьох українців вільний козак, який має землю і права і не виконує повинностей став ідеалом та героїчною мрією. Тому не дивно, що відродження української державності призвело до появи неокозацького руху. На таку рису звернув увагу І. Лисяк-Рудницький: “Коли з народу знову почала виростати нація, ці елементи козацької традиції теж починають активізуватися, виходити на денне світло, набирати політичного вістря, одним словом, скріпляти нововідроджену націю. Це сталося в 1917 р., коли в Україні раптом знову віджив з великою силою “козацький дух”. Свої й чужі спостережники стверджують стихійне відродження козацьких традицій в Україні революційних літ” [28, с.22]. Велике значення мала культурно-просвітницька робота української інтелігенції, особливо народницького напрямку, яка включала в себе козацьку ідею. Д. Яворницький, Я. Новицький, Д. Дорошенко, І. Липа виступали з публічними лекціями, статтями, присвяченими історії та традиціям козацтва. Характерною була і постать А. Кашенка, твори якого тільки у 1917 р. перевидувались 18 разів. На думку В. Біднова: “Його писання, не вважаючи на всю їх примітивність, разом із популярною історією України Миколи Аркаса, найбільше причинилися до розвитку національної свідомості серед нашого селянства та робітництва на великій Україні” [2, с.234]. Отже, козацька ідея стала невід’ємною частиною ідеології українського національно-визвольного руху та політичних партій України. Українські есери використовували козацькі традиції, історію, ідеї для ведення пропаганди і агітації під час революції 1905-1907 рр. [12]. Козацький ідеал ввійшов до складу українського національного міфу і менталітету незалежно від територіальної приналежності

населення, тобто не тільки в Наддніпрянській Україні, але й в Галичині.

Російське козацтво, на відміну від вільно-козацького руху України, мало безперервну історичну традицію, зберігаючись і в 1917 р. На 1913 р. існувало 11 козацьких військ, а чисельність козацтва, за різними оцінками, складала біля 4,5 млн. осіб [49, с.15]. Пильнувалися всі привілеї, надані козацтву царатом. З іншого боку, реформи 60-70-х рр. XIX ст. впливали і на становище російського козацтва. Переходячи до нового індустріального суспільства, російська влада повинна була вирішити і проблеми козацтва. Головною цінністю для царату козацтво складало як військова сила. Тому військові реформи, які створювали регулярне військо на принципах рівності станів та призовної системи, повинні були зачіпати козацькі спільноти Євразії. Військовий міністр Д. Мілютін запропонував план переведення козаків на загальні принципи комплектування війська. Для багатьох військових фахівців був зрозумілий анахронізм козацького служіння, але російський імперський уряд вирішив зберегти його для охорони геополітичних інтересів в Середній Азії, на Кавказі та Далекому Сході. Царській уряд не зміг зупинити ринкові процеси на козацьких територіях. Тому було дозволено оселятися іногороднім на козацьких землях, а козакам виходити із стану. Служба за власний рахунок розоряла козацькі господарства, а в містах з'являлися індустріальні підприємства. Населення міст Ростова, Таганрога, Новочеркаська в переважній більшості складали вихідці з некозацьких регіонів. Урбанізація навпаки приводила до відтоку молодих козаків з рідних станиць.

Громадська думка козацької інтелігенції розкололася на дві ворогуючі партії – “русофіли” та “козакомани”. Перші виступали за інкорпорацію козацтва в сучасне індустріальне суспільство, а другі – за збереження старих традицій і порядків. Навіть серед “козакоманів” більшість складала прихильники обмеженої автономії. За це виступали і депутати-козаки у Державних Думах. Лише незначне місце серед них складало прихильники етнічної окремішності від росіян. Вони не були оформлені в політичні організації і переслідувались імперським урядом. Відомий діяч самостійницького козацького руху Т. Стариков згадував про це: “Для козаків з їх козацькими питаннями важко було знайти видавця, особливо якщо вони не відповідали духу того часу. А мої праці якраз і належали до їх числа, бо вони оспівували минуле козацтва. Був співробітником ростовських прогресивних газет. За це потрапив під нагляд поліції. Врятувало тільки те, що я у всіх інших відносинах був добрим офіцером і мав видатну атестацію” [18]. Таким чином, напередодні лютого 1917 р. козацькі співтовариства фактично були реліктом станового суспільства. Більшість козаків вважали себе окремою

частиною росіян і виступали тільки за обмежену автономію. Існували прихильники самостійницького напрямку в розвитку козацтва, але вони були нечисельними. Політичних партій та організацій, які відстоювали б інтереси козацтва, не існувало. Для більшості населення російських земель козацький устрій не був ідеалом і не входив до національного міфу. Російська інтелігенція взагалі вороже ставилась до козаків, як охоронців царату.

Значний вплив на національну свідомість українців мала Перша світова війна, котра подала поштовх до розгортання вільнокозацького руху. Мільйони українців на фронтах здобули військовий досвід і розуміння необхідності власного війська для вирішення національних і соціальних питань. У битвах світової війни сформувався прошарок молодших і середніх офіцерів-українців, які прагнули відродити козацький стан, його традиції та звичаї. Розкладання російської армії навесні та влітку 1917 р. призвело до занепаду дисципліни й дезертирства. Ця дезорганізована маса напливала на Україну, грабувала, вбивала місцеве населення. В умовах війни та революції зросли кримінальні злочини. Необхідна була сила, яка могла б захистити населення та встановити порядок. Такою силою стали організації Вільного козацтва.

Війна змінила психологію та погляди і багатьох російських козаків. Російське козацтво не тільки мало величезні втрати під час війни, але і зазнавало економічного занепаду у регіонах свого поселення. Фактично все чоловіче населення опинилось на війні. Спорядження на фронт відбувалось за власний рахунок, тому господарства не витримали навантаження. На початку 1917 р. 9% козацьких господарств взагалі не мали худоби, 16% залишились без робочої худоби, 26% – без реманенту [31]. Козаки-фронтовики ознайомились з життям інших суспільних прошарків, бачили невідповідність імперського уряду до війни, недбалість та байдужість командування. Потрапляли вони і під вплив революційної пропаганди. Тому і не дивно, що вони прихильно, або нейтрально ставились до падіння царату на відміну від станичного козацтва.

Переходячи до подій 1917-1920 рр. необхідно зазначити, що Вільне козацтво України (УВК) пройшло шлях від громадського руху (квітень-серпень 1917 р.), через формування громадської організації (серпень-жовтень 1917 р.) і до широкого національно-патріотичного, військово-політичного руху. Прихильно поставившись до революційних подій і падіння системи національного гноблення, УВК підтримало гасло автономії України та організації самостійного українського війська. Таку свою позицію воно відстоювало на II-му Військовому з'їзді. Представники Вільного козацтва виступили проти заборони з'їзду Тимчасовим урядом та взяли

активну участь у проголошенні I-го Універсалу. Усе ж таки визначеної політичної позиції у вільнокозацькому русі не було, а Українська Центральна рада не звертала великої уваги на нього. Стосунки з Тимчасовим урядом загострилися після його відмови підтримати неокозацький рух в Україні і з-за ворожого ставлення до нього російських та єврейських політичних партій [1]. Промовистим був факт виступу представників вказаних партій при обговоренні Декларації Генерального секретаріату України 29 вересня 1917 р. Оцінюючи принципи та зміст “Декларації”, представники російських фракцій найбільше обурювались з приводу створення Вільного козацтва: “... Крупнов, представник фракції кадетів, зробив Декларації чимало закидів ... і найгостріше заперечував проти утворення “Вільного козацтва”, котре, на думку представника партії “народної свободи”, само може спричинитись до розрухів і безладу. Слонський, висловлюючи погляд на Декларацію фракції російських соціалістів-революціонерів, заперечував думку про потребу організування “Вільного козацтва” у Протоколі засідань Генерального секретаріату” [50, с.329]. Наприкінці серпня – на початку вересня 1917 р. представники українських партій, які входили до Центральної ради, намагались поставити під контроль козацький рух. Був створений відділ Вільного козацтва в Українському генеральному військовому комітеті на чолі з А. Певним. Почалася підготовка до козацького з’їзду, але на цей час на вільнокозацькі організації мали значний вплив самостійники та представники групи прихильників П.Скоропадського на чолі з І. Полтавцем-Острияницею.

І. Вуколович (І. Полтавець-Острияниця) мав великий вплив на Звенигородський кіш Вільного козацтва. Він походив зі старовинного козацького роду та відзначився на фронтах Першої світової війни. Крім того, І. Полтавець-Острияниця домігся під час війни перебування в лавах Кубанського козацтва, що наклало відбиток на його погляди [53].

На I-му Всеукраїнському козацькому з’їзді (3-6 жовтня 1917 р.) були присутні понад 300 делегатів від організацій Вільного козацтва з 8 губерній України. В ньому брали участь представники від козацтв Дону, Кубані і Терека. Група І. Полтавця-Острияниці перехопила ініціативу та, фактично, разом із самостійниками поставила під контроль керівництво вільнокозацьким рухом. У “Постановах”, прийнятих з’їздом, проголошувались: виведення російських військ з України, розбудова широкої національно-територіальної автономії, розвиток української мови і культури, боротьба проти дезертирства, криміналітету та контрреволюції [35]. У жовтні-листопаді 1917 р. завершився процес складання ідейно-політичних та організаційних основ вільнокозацького руху. Вільне козацтво зайняло од-

нозначно ворожу позицію щодо Тимчасового уряду і більшовиків. Відбулися перші збройні сутички з Червоною гвардією в Одесі, Катеринославі, Чигирині. Після проголошення III-го Універсалу політична позиція вільнокозацького руху була викладена на III-му Військовому з’їзді. Група вільних козаків на чолі з І. Луценком вимагала відставки С. Петлюри та радикальних змін у політиці УЦР. Мовилось про нагальну необхідність проголошення незалежності України, земельної реформи, виведення російських військ з України та відставки членів уряду, які не поділяють ці думки [40]. Отже, неокозацький рух в Україні визнавав себе частиною національно-визвольного руху української нації, вимагав створення незалежної української держави та проведення демократичних реформ.

Де ж Вільні козаки України бачили своє місце у цій незалежній державі? Для відповіді на це питання необхідно зупинитися на відносинах Вільного козацтва з українською владою. Позиція влади визначалась ідеологією політичних партій, котрі її створили. Українські есери і соціал-демократи були соціалістами і виступали за знищення регулярного війська. Здавалося б, що козацтво могло стати його повноцінною заміною. Але ці політичні сили вважали його консервативним і контрреволюційним. Майбутній головний отаман армії та флоту УНР С. Петлюра у серпні 1917 р. так викладав позицію українських соціалістів: “... До організації війська ми підходимо яко демократи. Ми знаємо, якого лиха може наробити ся сила, коли вона попаде в небезпечні руки. Й тому то військові делегати всіма силами запобігали тому, щоби ті люди, котрі хочуть мілітаризму, не могли мати сили та впливу на неорганізовану масу. Нам треба не постійного війська, але всенародного озброєння, міліції. Є небезпечний елемент у військовій справі, се – козакофільство... Небезпека тут полягає в тім, що коли зорганізується буржуазія, військо стане обороняти її інтереси проти інтересів демократії і селянства. Ось чому ті полки імені гетьманів можуть мати в собі елемент небезпечності, якщо вони будуть постійні... Отже, треба мати в руках революційну, озброєну реальну силу, на якій демократія завжди зможе опертися в разі небезпеки, погрози її інтересам” [39].

Не зумівши поставити під контроль козацький рух, УЦР намагалася обмежити його діяльність культурно-просвітницькою роботою. Заборонялось вступати до його лав військовослужбовцям, затягувалось прийняття необхідних нормативних документів. Так Статут Вільного козацтва був прийнятий тільки 13 листопада 1917 р. В грудні 1917 р. новий керівник військового відомства М. Порш намагався утворити паралельну мілітарну організацію та розпустити існуючі [14]. Тільки під час війни УНР з Радянською Росією представники влади, зрозумівши

свій катастрофічний стан, звернулися за підтримкою до Вільного козацтва. З іншого боку, керівники організації Вільного козацтва самі спричиняли до багатьох конфліктів. Вони намагалися відродити порядки Гетьманщини та Запорозької Січі XVI-XVIII ст. Це виявлялося у захопленні влади на місцях, відмові виконувати накази повітових комісарів, управ, земств. Діло доходило до насильницьких ліквідацій органів влади та міліції. Робилися спроби відновити сотенно-полкову адміністративно-територіальну структуру часів Б. Хмельницького. Ідеалом для багатьох стало Кубанське козацтво. Ідеолог вільнокозацького руху на Півдні України І. Липа фактично закликав до копіювання порядків кубанців і одержання землі та привілеїв як у них [38]. Така позиція була обумовлена багатьма причинами. Серед них історичні особливості українського козацтва порівняно з російським. Після реформи Стефана Баторія і появи реєстрових козаків козацтво фактично перетворилось на стан вже на початку XVII ст., активно беручи участь у житті суспільства та ставши ініціаторами формування “руської ідентичності” та осердя створення політичної нації. Приплив української еліти до козацтва перетворив його фактично в еліту української нації. Таким чином, самоідентифікація українського козацтва була пов’язана з українським суспільством і нацією, де вони вбачали себе окремим станом [8]. У 1917-1918 рр. до історичних причин додавалися і вже означені вище – безперервність козацької традиції, укорінення козацького ідеалу серед народних мас, активна культурно-просвітницька праця інтелігенції, входження козацької ідеї до ідеології українського національно-визвольного руху як її складової частини, анархія і безлад революційних часів, необхідність збройної сили для захисту молодої української державності.

Станове розуміння козацтва під час свого гетьманування намагався втілити в життя і П. Скоропадський, але короткочасність його правління, спротив проросійських кіл не дали цьому здійснитися. Після повстання Директорії і відновлення УНР почалася безперервна боротьба з більшовиками та прихильниками білої ідеї. Вільнокозацький рух, як єдина централізована сила, перестав існувати. Значна частина козаків і старшин влилася до лав українського війська, де вони склали окремі військові одиниці. Ці формування мали особливості і часто-густо не підкорялися єдиному командуванню. В середовищі вільнокозацького руху і зародилась ідея “отаманщини”. Тому Вільне козацтво стало основою повстансько-партизанського руху. У його лавах козацтво проіснувало до середини 20-х рр. XX ст.

Російське козацтво розгублено зустріло Лютневу революцію. Це пояснювалось традиційністю козацького суспільства та екстраорди-

нарністю революційних подій. Шоковий стан зберігався серед станичників. Козаки-фронтовики швидко включилися до суспільно-політичного життя. Головним завданням для них була демократизація козацького життя. Вони намагалися розкріпачуватися від руйнівної обов’язкової військової служби. Тому на відміну від неокозацького руху України, козацькі співтовариства Росії виступали за ліквідацію станових меж. На з’їздах Забайкальського, Уссурійського, Амурського військ взагалі було заявлено про необхідність ліквідації козацтва і зрівняння в правах з іншими громадянами. Все ж таки більшість козаків не виступали так радикально, але домогалися скасування обтяжливої військової служби.

На відміну від України, місцеві органи козацького самоврядування в Росії зберегли владу і тільки на рівні регіонів існувало двовладдя. Почалися процеси створення загальнокозацьких представницьких і виконавчих органів – з’їздів, кругів, рад, урядів. Вищі органи козацької влади заходилися формувати власну політику та програму реформ. На відміну від них в Україні вільнокозацький рух не мав у часи УНР впливу на вищі органи влади і не формував політику держави. Козаки Росії підтримали Тимчасовий уряд у Червневій та Липневій політичних кризах 1917 р. Не знайшов серед них підтримки, як і в Україні, корніловський рух. Після його розгрому правоконсервативні погляди серед козацтва зменшились на користь демократичних. В його середовищі з’явилися прихильники більшовицьких ідей. Вони виступали проти продовження війни, руйнівної козацької служби, за аграрні перетворення. На відміну від козацьких спільнот Росії, УВК зайняло з самого початку тверду антибільшовицьку позицію. Такої єдності у поглядах не було серед російських козаків, хоч значна їх частина послідовно виступала проти більшовиків та відновлення царської імперії.

Восени 1917 р. важливим стало питання про місце козацьких регіонів у складі держави. Характерним було те, що як і в Україні переважали автономістські погляди серед керівництва. А.П. Богаєвський писав: “... Саме життя примусило козаків відокремити свої краї від радянської влади і оголосити самостійними державними утвореннями” [3]. Але за виключенням частини Кубанського козацтва, самостійницькі погляди не були поширені у масовій козацькій свідомості. Створення “Південно-східного союзу козаків” на території Дону, Кубані і Терека та “Східного союзу козаків” в азійській Росії, не змінили ситуації. На думку дослідниці О. Кондрашенко, статус цих утворень доріс до локально-державного рівня, з’явилась невелика група козаків, яких вона характеризує “козаки-громадяне”. У 1918 р. під впливом боротьби з більшовиками та вступом австро-німецьких

військ на територію європейських козацьких спільнот, були проголошені незалежні козацькі держави, які не спиралися на широку підтримку козацьких мас, за винятком Кубані. Наслідком цього став неприродний союз прихильників “єдиної та неподільної Росії” та козацтва. Формально козацька державність зберігалась, але події конфлікту Кубанської Ради з А.І. Денікіним показали підлеглий характер стосунків білогвардійців і козаків. На думку багатьох дослідників, все це призвело до поразки російського козацтва у боротьбі з більшовиками.

Лише на завершальному етапі цієї боротьби лідери козацьких спільнот Росії намагалися встановити зв'язки з прихильниками української державності. У червні 1920 р. делегації від козаків Дону, Кубані і Тереку уклали угоду про спільну боротьбу з українцями проти більшовиків. На наш погляд, відсутність порозуміння і вороже ставлення більшості козацьких лідерів до українського національно-визвольного руху, призвело до спільної поразки.

На еміграції вільнокозацький рух та козача еміграція з Росії продовжували зберігати власні особливості. Прихильники УВК об'єдналися в Українське національне вільнокозацьке товариство (УНВКТ), яке виступало за незалежність України та спільну боротьбу з іншими народами проти комунізму. З політичної точки зору, товариство мало монархістський характер, а на чолі його стояв В. Габсбург (Василь Вишиваний) [33]. У 1923 р. утворюється Українське національне козацьке товариство (УНАКОТО) на чолі з І. Полтавцем-Острияницею. Воно стояло на праворадикальних позиціях. Ці організації зберігали характерні риси вільнокозацького руху 1917-1923 рр. в Україні і визнавали себе частиною українського національно-визвольного руху. Козача еміграція з Росії характеризувалася новими процесами. Разом з прихильниками “єдиної та неподільної Росії” і автономістів з'являється самостійницький напрямок. Серед лідерів самостійницького руху, які виступали за створення

держави “Казакії” були І. Бикадоров, Т. Стариков, Г. Білий, М. Фролов. Вони сформуvalи історичну концепцію “казакійства”, яка стала основою ідеології російського “Вольного казачества”. Цей ідейно-політичний напрямок відіграв значну роль серед російської козачої еміграції. Зараз в Російській Федерації діє громадсько-політичний рух “Казакія”, який пропагує цю ідеологію і впливає на політичне становище в козацьких регіонах.

Підсумовуючи все сказане, необхідно зазначити, що козацькі співтовариства України і Росії по-різному здійснювали самоідентифікацію в 1917-1923 рр. Вільнокозацький рух в Україні, еволюціонуючи, зайняв чітку самостійницьку позицію. Козаки та старшини Вільного козацтва бачили себе частиною української нації і боролись за створення власної держави. На жаль, вони намагалися відродити порядки колишньої Гетьманщини і Запорозької Січі, що було неможливо у ХХ ст. і призводило до конфліктів. Українська влада, боячись вільнокозацького руху, як невідконтрольної політичної і збройної сили не сприяла його розвитку. Це призвело, як одна з причин до поразки українських національно-визвольних змагань. Російські козацькі співтовариства виступали з поміркованих автономістських позицій, їх державні утворення були вимушеним кроком у боротьбі з більшовиками. Самостійницький напрямок у 1917-1920 рр. серед російських козаків не був впливовим та ідейно-організаційно оформленим. Все це призвело до неприродного союзу з прихильниками білої ідеї та поразки у боротьбі з більшовиками. Обміркувавши на еміграції причини поразок 1917-1920 рр. і переглянувши свої позиції, частина козацьких лідерів прийшла до ідеї самостійності козацьких держав у вигляді “Казакії”. Прихильники російського “Вольного казачества” впливали на козачу еміграцію і продовжують нині впливати на політичну ситуацію в козацьких регіонах Російської Федерації.

1. Бантиш-Каменський О. До історії козацького руху на Україні в 1917-1918 рр. / О. Бантиш-Каменський. – Біла Церква, 1923. – 29 с. – (Б-ка “Укр. козака”).
2. Біднов В. Спомини про Адріана Кашенка / В. Біднов // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1923. – №7. – С. 229-237.
3. Богаевский А.П. Казачество и самостийность / А.П. Богаевский // Возрождение. – 1927. – № 1522.
4. Бойдуник О. Соборність України та її східні кордони / О. Бойдуник // Розбудова нації. – 1930. – № 11-12. – С. 273-280.
5. Бондаренко В.Г. Вільнокозацький рух на Півдні України (1917-1918 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бондаренко Володимир Григорович. – Запоріжжя, 2006. – 245 с.
6. Борис Р. Вільне козацтво: Ідея озброєного народу в 1917 р. на Україні / Р. Борис. – Львів, 1934. – 30 с.
7. Бояринов С. Смутное время на Руси и донские казаки. 1604-1613 гг. / С. Бояринов. – Новочеркасск: Тип. “Дон. печатник”, 1912. – 40 с.
8. Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст./ В. Брехуненко. – К.: Тандем-І, 1998. – 335 с.

9. Бугай Н.Ф. Казачество России: отторжение, признание, возрождение (1917– 90-е годы) / Н.Ф. Бугай. – М.: Можайск-Терра, 2000. – 96 с.
10. Быкадоров И.Ф. История казачества / И.Ф. Быкадоров. – Прага: Издательство “Библиотека вольного казачества – вильного казачтва”, 1930. – 160 с.
11. Венков А.В. Донское казачество в гражданской войне (1918-1920) / А.В. Венков. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1992. – 122, [1] с.
12. Водяний Я. Українське Вільне козацтво та його з’їзд в Чигирині 3.Х. 1917 (Зі спогадів) / Я.Водяний // Українське козацтво. – 1977. – № 4. – С. 30-34.
13. Воскобойников Г.Л. Казачество и социализм: Ист. очерки / Г. Воскобойников, Д. Прилепский. – Ростов н/Д: Кн. изд-во, 1986. – 158, [2]с.
14. Гаврилюк Г.І. Добровольчі формування у військовій політиці УНР (січень-квітень 1918р.) / Г.І. Гаврилюк // Вісник Харківського Університету. – Харків, 1998. – Вип. 2. – № 401. – С. 376-385.
15. Гарчев П.І. Червона Гвардія України у Жовтневій революції / П.І. Гарчев. – Харків: Видавництво Харківського університету, 1969. – 267 с.
16. Голубко В. Армія УНР 1917-1918 рр. / В. Голубко. – Львів: Кальварія, 1997. – 275 с.
17. Горб А. Червона гвардія м. Катеринослава в боротьбі за владу Рад / А. Горб. – Б. м., 1933. – 76 с.
18. Государственный архив Российской Федерации. – Ф.6473. – Оп.1. – Д.1. – Л.2.
19. Елкин М.В. Смутное время на Руси и донские казаки: К трехсотлетию юбилею. 1613-1913: Крат. ист. очерк. сост. М.В. Елкин. – Николаев: Рус. типо-лит., 1913. – 19 с.
20. Жук А. Вільне козацтво / А. Жук // Український Скиталець. – 1923. – Ч.1. – С.56-57; Ч.2. – С.38-40; Ч.3. – С.30-32; Ч.4. – С.30-32; Ч.5. – С.49-50; Ч.7. – С.37-39; Ч.9-10. – С.41-43; Ч.19-20. – С.49-56; Ч.21-22. – С.41-43.
21. Захарченко П. Селянська війна в Україні: рік 1918 / П. Захарченко. – К.: Київський національний у-т ім. Т. Шевченка, Національна академія внутрішніх справ, 1997. – 188 с.
22. Кириенко Ю.К. Революция и донское казачество (февраль-октябрь 1917 г.) / Ю.К. Кириенко. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1988. – 249, [2] с.
23. Ключевский В.О. Курс русской истории: Ч.1 // Ключевский В.О. Сочинения: В 9 т. / Под ред. В.Л. Янина; Вступ. ст. В.Л. Янина, В.А. Александрова / В.О.Ключевский. – М.: Мысль, 1987. – Т.1. – 430, [1] с.
24. Кондрашенко О.В. Войско Донское и процессы возрождения Российской государственности на Юге России в период гражданской войны, 1917 – нач. 1920 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / О.В. Кондрашенко. – Волгоград, 2001. – 281 с.
25. Короленко П. Азовцы / П. Короленко // Киевская Старина. – 1891. – Т.34. – № 7. – С. 53-74; № 8. – С. 171-194.
26. Куценко И.Я. Кубанское казачество / И.Я. Куценко. – Краснодар: Кн. изд-во, 1993. – 583 с.
27. Кушинський А. Традиційна національна державницька сила / А. Кушинський // Українське козацтво. – 1977. – № 4. – С.5-9.
28. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – К.: Основи, 1994. – Т.1. – 530 с.
29. Лобачевский В. Бугское казачество и военные поселения / В. Лобачевский // Киевская старина. – 1887. – Декабрь. – Кн. XII. – С. 591-626.
30. Лободаєв В.М. Українське Вільне козацтво (1917-1918 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.М. Лободаєв. – К., 2001. – 216 с.
31. Маркедонов С.М. Государевы слуги или бунтари-разрушители? (к вопросу о политических отношениях донского казачества и российского государства) / С.М. Маркедонов // Консерватизм и традиционализм на Юге России. – Ростов н/Д: Изд-во Сев.-Кавк. науч. центра высш. шк., 2002. – С.130-160.
32. Маркедонов С.М. С.Г. Сватиков – историк и общественный деятель / С.М. Маркедонов. – Ростов н/Д: Изд-во Сев.-Кавк. науч. центра высш. шк., 1999. – 146 с.
33. Осташко Т. Український козацький рух в еміграції (1919-1939) / Т.Осташко // Український консерватизм і гетьманський рух: Історія. Ідеологія. Політика. – К., 2000. – Вип. 1. (Відп. ред. Ю.Терещенко та ін.) / Вісник Київського лінгвістичного ун-ту. – 2000. – Вип. 4. Серія: Історія. – С. 285-294.
34. Папакін Г.В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси / Г.В. Папакін. – К.: Державний комітет архівів, 2003. – 281 с.
35. Постанови першого Всеукраїнського Козацького з’їзду в м. Чигирині на Київщині 3-6 жовтня 1917 р. – Б.м, в-ва, 1918. – 8 с.
36. Пронштейн А.П. Крестьянские войны в России XVII-XVIII веков и донское казачество / А.П. Пронштейн, Н.А. Мининков. – Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1983. – 420 с.
37. Пудавов В.М. История Войска Донского и старобитность начал казачества / В.М. Пудавов. – Новочеркасск: Типография К.М. Минаева, 1890. – Вып.1. – Ч.1. – 328 с.

38. Рідний курінь. – 1917. – 3 грудня.
39. Робітничая газета. – 1917. – 26 серпня.
40. Самостійник. – 1918. – 14 квітня.
41. Сватиков С.Г. Донской Войсковой круг (1549-1917) / С.Г. Сватиков. – Б.м.: б.и., 1923. – 196 с.
42. Сенюткин М.Х. Донцы: Исторические очерки военных действий, биографии старшин прошлого века, заметки из современного быта и взгляд на историю Войска Донского: В 2 ч. / М.Х. Сенюткин. – Москва: Тип. С. Селивановского, 1866. – Ч.1. – 180 с.; Ч.2. – 285 с.
43. Соловьев С.М. История России с древнейших времен: в 15 кн./ С.М. Соловьев. — Кн. 1: (Т.1-2). – М.: Соцэкгиз, 1959. – 811 с.
44. Публичные чтения о Петре Великом / Подгот. текста, ст. и коммент. Л.Н. Пушкарева; Отв. ред. В.И. Буганов / С.М. Соловьев. – М.: Наука, 1984. – 232 с.
45. Соловьев С.М. Чтения и рассказы по истории России / Изд. подгот. С.С. Дмитриев; [Сост. и вступ. ст. С.С. Дмитриева; Коммент. С.С. Дмитриева, Л.П. Дойниковой] / С.М. Соловьев. – М.: Правда, 1989. – 765, [2] с.
46. Станиславский А.Л. Гражданская война в России XVII в.: Казачество на переломе истории / А.Л. Станиславский. – М.: Мысль, 1990. – 269, [3] с.
47. Супруненко М. Жовтень на Україні / М.Супруненко. – К.: Вид. Акад. наук УРСР, 1942. – 45 с.
48. Тамарський Ю. Українське Вільне Козацтво / Ю. Тамарський // Вісті Комбатанта. – 1962. – №1. – С.28-31.
49. Трут В.П. Дорогой славы и утрат. Казачьи войска в период войн и революций / В.П. Трут. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 544 с.
50. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х томах. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1996–591 с.
51. Футорянский Л.И. Казачество России в огне гражданской войны (1918-1920 гг.) / Футорянский Л.И. – Оренбург: Оренбургский государственный университет, 2003. – 474 с.
52. Цапко І. Роля Вільного Козацтва у визвольній боротьбі (3 нагоди 50-річного Ювілею Українських Збройних Сил) / І.Цапко // Вісті комбатанта. – 1967. – № 5-6. – С. 19-25.
53. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). – Ф. 3293. – Оп.1. – Спр.7. – Арк. 10.

РЕЗЮМЕ

КАЗАЧЬИ СООБЩЕСТВА УКРАИНЫ И РОССИИ В ПОИСКАХ ИДЕНТИЧНОСТИ И ГОСУДАРСТВЕННИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ (1917–1923 гг.)

Бондаренко В.Г. (Запорожье)

Задачей статьи является анализ проблемы национальной идентичности казачьих ассоциаций Украины и России в 1917-1923 гг. Автор стремится определить общие и специфические черты в аутентификации казаков и их влияние на процессы государственного строительства на Украине и в казачьих регионах России. Исследуются попытки формирования политико-идеологических концепций на начальной стадии казачьей эмиграции. Архивные материалы, мемуары, периодическая печать того времени составили источниковую основу статьи.

Ключевые слова: казачьи сообщества, Украина, Россия, национальная идентичность, процессы построения.

SUMMARY

COSSACK CONCORDS OF UKRAINE AND RUSSIA IN SEARCH OF IDENTITY AND STATE-CREATIVE CARBROS (1917-1923)

V. Bondarenko (Zaporizhya)

It is the tasks of the article to analyze the problem of searches of national identity in cossack associations of Ukraine and Russia in 1917-1923. To define general and special lines in authentication cossacks and their influence on the processes of state building on Ukraine and cossack regions of Russia. To explore the attempts of formation of ideological-political conceptions on the initial stage of cossack emigration. The archived materials, memoirs, periodic press of that time, became the original base of the article.

Key words: Cossack community, Ukraine, Russia, national identity, state formation processes.